

Wstęp

Po upadku komunizmu i przeszło 10 latach transformacji ustrojowej w Europie Środkowej i Wschodniej widać już, że proces ten doprowadził do zróżnicowanych rezultatów w różnych krajach. Naturalnym w tej sytuacji wydaje się pytanie o przyczyny tego zróżnicowania. Najczęściej poszukuje się wyjaśnień w historii, wskazując m.in. na odmienne „punkty startowe” transformujących się społeczeństw.

Dla socjologa szczególnie interesujące jest zbadanie społecznych aspektów tych odmienności, bowiem zarówno wspomniane „punkty startowe”, jak i sam przebieg transformacji są nieodłącznie związane z funkcjonowaniem – dziś i w przeszłości – społeczeństw, będących przedmiotem i podmiotem przekształceń ustrojowych. Przedmiotem analiz zaprezentowanych w niniejszej pracy będzie więc problematyka tożsamości narodowej i jej znaczenia w procesach transformacji, wartości polityczne, religijność, a także stosunki między sąsiednimi narodami oraz wpływ tych wszystkich czynników na orientacje w polityce międzynarodowej.

CELE BADAWCZE I HIPOTEZY

Niniejsza praca jest poświęcona analizie postaw wobec różnych aspektów procesów transformacyjnych w największym kraju Europy Wschodniej – Ukrainie¹. Tło do porównań, dzięki którym można ocenić tempo i zakres dokonujących się w społeczeństwie przeobrażeń, stanowi Polska i inne kraje Europy Wschodniej.

Jednym z celów tej pracy jest zwrócenie uwagi na tożsamość narodową jako ważny czynnik interweniujący w transformacji. Wydaje się bowiem, że przekształcenia ustroju

¹ Największa jest oczywiście Rosja, ale trudno ją traktować jako kraj wyłącznie europejski.

politycznego w Europie Wschodniej powiodły się w znacznie większym stopniu w tych krajach, w których zamieszkujące je społeczeństwa nie miały kłopotów z własną tożsamością narodową. Innymi słowy, w miarę sprawnie funkcjonującą demokrację udało się zbudować przede wszystkim skonsolidowanym narodom. Jako miarę sukcesu transformacji można tutaj potraktować zaliczenie danego państwa w poczet kandydatów do Unii Europejskiej. Spośród byłych republik radzieckich udało się to osiągnąć jedynie trzem krajom bałtyckim, najdalsza zaś od integracji europejskiej wydaje się Białoruś. Będę się starała pokazać, że nie jest to przypadek. „Sukces przemian demokratycznych jest mało prawdopodobny, gdy rewolucja narodowa jest niedokończona”, pisze Roeder (1999, s. 856). Bardzo dobrym przykładem na poparcie tej tezy jest również Słowacja. Słowacy potrzebowali czasu i autorytarnych rządów Vladimira Mečiara, by proces formowania się narodu politycznego stał się dostatecznie zaawansowany dla budowy demokracji (Fialová 1999).

Teoretyczne zaplecze pracy stanowią koncepcje tożsamości narodowej, które przedstawiam w pierwszym rozdziale. Zastanawiam się też tam nad zależnościami między tożsamością narodową a procesami budowania demokratycznego ustroju politycznego i społeczeństwa obywatelskiego jako nieodłącznego atrybutu demokracji. Prezentuję także w skrócie historię kształtowania się tożsamości narodowej na Ukrainie, pokazując jednocześnie korzenie głębokiego regionalnego zróżnicowania tego społeczeństwa zarówno pod względem narodowej identyfikacji, jak i wyznawanych wartości politycznych, moralnych i religijnych.

Deklarowane cele transformacji, a także środki dla ich realizacji są funkcją wartości podzielanych przez elity i znaczące grupy społeczne. Stąd też przedmiotem mojego zainteresowania stały się różne wartości życia publicznego, w szczególności te, które mogą sprzyjać budowaniu systemu opartego na demokratycznych zasadach i gospodarce wolnorynkowej. Jeśli zagadnienie tożsamości narodowej istotnie jest ważnym elementem w procesach transformacji – czynnik ten powinien być pomocny przy wyjaśnianiu zróżnicowania politycznych wartości Ukraińców i ich stosunku do rozmaitych kwestii związanych z budową gospodarki rynkowej. W szczególności, **osoby silniej identyfikujące się jako Ukraińcy powinny być bardziej skłonne do popierania dokonujących się procesów transformacji ustrojowej oraz wyżej niż inni cenić**

wartości polityczne związane z demokracją. Weryfikacji tej hipotezy poświęcony jest drugi rozdział pracy.

Ważnym elementem tożsamości narodowej jest identyfikacja religijna. Miała ona znaczenie w historii, gdy kształtowały się nowoczesne narody, ale jej rola jako czynnika wspomagającego proces konsolidacji narodów potwierdziła się także współcześnie, po rozpadzie Związku Radzieckiego.

W czasach komunistycznych aktywność religijna była sposobem manifestowania sprzeciwu wobec rządzących, później stała się czynnikiem jednoczącym i zarazem podkreślającym niezależność narodu. Takim znakiem stało się na przykład utworzenie dwóch niezależnych od patriarchy moskiewskiego wspólnot prawosławnych na Ukrainie. W trzecim rozdziale staram się więc przedstawić charakterystyczne cechy ukraińskiej religijności i pokazać jej związki z tożsamością narodową i szerzej – z procesami transformacji.

Zajmując się zagadnieniami tożsamości narodowej w Europie Wschodniej i jej rolą w przekształceniach społeczno-politycznych ostatnich lat, nie sposób pominąć kwestii wzajemnego stosunku zamieszkujących ten obszar narodów.

Kształtowanie się tożsamości narodowej polega m.in. na dostrzeżeniu swoistości własnej grupy i jej odrębności w stosunku do innych (Kłoskowska 1992a). Jednocześnie, jak wielokrotnie podkreślała Aleksandra Jasińska-Kania, postawy wobec innych narodów i państw podlegają zmianom zależnym od dominującej ideologii i orientacji politycznej społeczeństwa.

Spoleczny wizerunek innych narodów odzwierciedla wartości obecne w życiu publicznym. Stanowią one bowiem „grupy odniesienia porównawczego, wpływające na postrzeganie sytuacji własnego narodu i jego samoocenę, a także odniesienia normatywnego – współkształtującego nasze ambicje i ideały” (Jasińska-Kania 1991: 166). Innymi słowy stereotypy narodowe i wizerunki państw, w szczególności sąsiednich, to rodzaj języka, w którym wyrażane są dążenia i ambicje, ale także obawy i lęki społeczeństwa. Jest to więc ważny aspekt studiów nad procesami transformacji ustrojowej.

Kolejne rozdziały niniejszej pracy przedstawiają wizerunek Polski w oczach Ukraińców i Ukrainy w oczach Polaków. Dla Ukraińców współczesne państwo polskie jest rodzajem

pozytywnego odniesienia, przykładem z sukcesem przeprowadzonych reform. Łączą więc często szacunek dla tych osiągnięć z własnymi proeuropejskimi dążeniami.

Dla Polaków zaś obecna Ukraina jest wielką niewiadomą. Ich oczy zwrócone są przede wszystkim na Zachód, gdzie lokują swoje ambicje i dążenia. Paradoksalnie jednak konsekwentne postawy prozachodnie i proeuropejskie w Polsce nie wiążą się na ogół z dążeniem do „odcięcia się” od Wschodu. Przeciwnie – to oponenci europejskiej integracji częściej mają tendencję do zamykania się ze wszystkich stron. Takie na nowo odkryte poczucie wspólnoty z narodami Europy Środkowej i Wschodniej znajduje odzwierciedlenie w ostatnich wynikach badań nad sympatią i niechęcią Polaków do różnych narodów (Strzeszewski 2001).

Na wzajemne postrzeganie Polaków i Ukraińców ma oczywiście wpływ skomplikowana i momentami tragiczna historia stosunków między tymi narodami. Jednak, jak staram się pokazać, w miarę upływu czasu, umacniania się międzynarodowej pozycji Ukrainy oraz intensyfikacji kontaktów, przeszłość ma coraz mniejsze znaczenie.

Ostatni z rozdziałów poświęconych opisowi postaw Ukraińców wobec różnych aspektów transformacji dotyczy postrzegania pozycji Ukrainy na arenie międzynarodowej. W tej sferze – orientacji w polityce zagranicznej – ukraińskie kłopoty z tożsamością dają o sobie znać najbardziej dobitnie. Jednocześnie jest to dziedzina o ogromnym znaczeniu dla przyszłości transformacji. **Osoby o silniejszej identyfikacji narodowej są częściej zorientowane prozachodnio i proeuropejsko, podczas gdy tożsamość „sowiecka”, lub nieokreślona ma tendencję do łączenia się z antyzachodnimi postawami.**

Skutkiem tych kłopotów była głoszona przez wiele lat przez ukraińskie kierownictwo polityka „wielowektorowości”, która została w ostatnich kilkunastu miesiącach zastąpiona deklaratywną proeuropejskością – retoryką, za którą nie stoją realne działania. Korzeniem tej sytuacji tkwią, jak staram się pokazać w braku podstawowego konsensusu społecznego nie tylko co do metod transformacji, ale także jej celów, a nawet zasadności.

CHARAKTERYSTYKA WYKORZYSTANYCH DANYCH EMPIRYCZNYCH

Prezentowana rozprawa ma charakter empiryczny. Dla weryfikacji postawionych hipotez służą przede wszystkim dane dwóch międzynarodowych sondaży. Pierwszy z nich to

trzecia edycja European Values Study, przeprowadzona na przełomie lat 1999 i 2000. Po raz pierwszy włączono do tego badania Ukrainę i Białoruś².

Drugie źródło danych empirycznych, to badanie wzajemnego wizerunku Polaków i Ukraińców przeprowadzone w Polsce i na Ukrainie przez Instytut Spraw Publicznych we współpracy z International Centre for Policy Studies w Kijowie³. Oba sondaże były realizowane na ogólnokrajowych reprezentatywnych próbach dorosłych mieszkańców.

Oprócz tego korzystałam z badań prowadzonych od 1994 r. pod kierownictwem Jewhena Hołowachy i Natalii Paniny przez Instytut Socjologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w ramach projektu „Tendencje rozwoju społeczeństwa ukraińskiego”.

Wszystkie wykorzystane dane mają charakter ilościowy, mogą więc być przedmiotem analiz statystycznych, nie nadają się natomiast do śledzenia skomplikowanych motywów działania poszczególnych jednostek. Dane ilościowe mają jednak co najmniej dwie zalety, ważne z punktu widzenia analizowanych w tej pracy kwestii. Po pierwsze pozwalają na przestudiowanie prawidłowości i tendencji na poziomie całego społeczeństwa, po drugie umożliwiają prowadzenie międzykrajowych analiz porównawczych (Pelczyńska-Nałęcz 2000).

Porównywalność wyników ilościowych badań międzynarodowych nastrocza ich autorom wielu problemów, które nie sprowadzają się jedynie do tłumaczenia kwestionariuszy (co nawiasem mówiąc samo w sobie jest zadaniem nietrywialnym). Istotną trudność stanowi tu zróżnicowanie kontekstów społecznych, w których odbywa się ankietowanie, co może prowadzić do ograniczenia porównywalności. Nie wchodząc w złożoną problematykę „logiki badań porównawczych”, która jest przedmiotem obszernej literatury (por. Przeworski, Teune 1970), posłużę się jednym przykładem.

Ważne dla poruszanych w tej pracy zagadnień pytanie, które w polskiej wersji brzmiało: *Czy jest Pan(i) dumny(a) z tego, że jest Pan(i) Polakiem/Polką, czy też nie?*, w wersji ukraińskiej przybrało postać: *Наскільки Ви пишаєтесь тим, що Ви громадянин України? (W jakim stopniu jest Pan(i) dumny(a) z tego, że jest Pan(i) obywatelem Ukrainy?).* Odmiennosc kontekstu

² Realizacja badań w terenie: w Polsce – Centrum Badania Opinii Społecznej, na Ukrainie – Centr „Socialnyj Monitoring”.

³ Realizacja badania w terenie: w Polsce Sopocka Pracownia Badań Społecznych (styczeń 2001), na Ukrainie – Socis Gallup (listopad 2000).

społecznego, istnienie ponaddwudziestoprocentowej mniejszości rosyjskiej oraz znacznej grupy osób o nie do końca zdefiniowanej tożsamości narodowej uniemożliwiło prawdopodobnie zadanie tego pytania w wersji w pełni analogicznej do polskiej. To jednak ogranicza porównywalność otrzymanych wyników.

Podany tu przykład jest najjaskrawszą ilustracją kłopotów z porównywalnością, które wystąpiły w wykorzystanych przeze mnie badaniach. Ogólnie jednak autorzy obu projektów badawczych, z których wyników korzystam – EVS i polsko-ukraińskich badań wizerunku – dołożyli wszelkich starań by porównywalność była zapewniona tam, gdzie jest to możliwe. Dlatego też będę te wyniki traktować jako porównywalne, pamiętając o ograniczeniach.